

Shakespeare: III. Richárd

„Mi újság ingadozó államunkban?” (angolul is szép: „What news, what news in this our tottering state?”) – Hastings a harmadik felvonás második színében kérde ezt (hajnali négykor!) Catesbytől. *Vas István* egészen kiváló s most *Závada Péter* által rendkívül invenciózusan átdolgozott fordításában. Ideírom *Szigligeti Edé*ében is, mert Zsótér Sándor rendező ezt választotta a Maladype előadásához: „Mi hír, mi újság ingó államunkban?”

Meg tudjuk. Mindkét helyen alapos, felkavaró és elgondolkodtató választ kapunk.

És végtelenül szomorút, különösen a Radnóti-ban.

Catesby ekkor már, a harmadik felvonásban, Richárd híve, Buckingham kérésére azért jött most látogatóba, hogy kikémlelje, hajlandó-e Hastings is Richárdra mint jövőd királyra szavazni. Nem hajlandó. Elvei vannak. Nem akarja az épp meghalt előző király, az uralkodójának tekintett IV. Edward „igaz örökösét”, a walesi herceget kitúrni, de ettől még úgy gondolja, igen becses ő Richárd számára. Téved. Richárd már eldöntötte, ha Hastings nem ért egyet velük, lefejezteti. Radikális megoldás, de gyors és célravezető, Richárd az ilyeneket favorizálja. Hastings nemrég jött ki a börtönből, ahová valami udvari ármány juttatta. Lehetne elővigyázatosabb. Túl tisztességes. Túl naiv. Ugyanakkor örül, hogy a királyné rokonait kivégzik Pomfretben, és bosszúvágó is: „Catesby, két hét se kell s olyanokat / Intézek el, kik még nem is gyanítják.” Catesby azonban már tudja, hogy ebből semmi se lesz: ha nem támogatja Richárd megkoronázását, kivégzik.

Sűrű idők, sűrű pillanatok! És még csak hajnali négy múlt!

Elsőre úgy tűnik, ez a darab, ami akkor szokott előkerülni, ha Dániában valami büzlük, a hatalom akarásáról szól. (Ez Nietzsche kifejezése; sokféleképp értette, ebbe most nem mennék bele.) A hatalom büvöletéről, varázsáról és megszerzésének lehetséges módjairól. Machiavellista tankönyvként is forgatható (*A fejedelem* 1532-ben jelent meg, a dráma valószínűleg 1592-ben íródott), még inkább példázatként, hisz azt is megmutatja, hogyan végzi egy zsarnok. Van egy zseniális, roppant tehetséges és roppant gátlástalan pasi, Richárd, Gloster hercege, aki szó szerint *mindenre* hajlandó azért, hogy király legyen és király maradjon. Talán nem is annyira a hatalom érdekl, hanem a hatalom megszerzése, a hatalomért folytatott játszma. Játékfüggő. Érdekl persze nyilván a hatalom is, de az uralkodást nincs ideje gyakorolni.

És szót sem ejt arról, mit tenne királyként. Nincs programja. (Az ifjú walesi hercegnek, akit Richárd természetesen megölet, van, bár évei alacsony számából következően kissé illuzórikus: „Ha megérem a férfikort, kivívom / Francia földön régi jogainkat: / Vagy nagy király leszek, vagy hős halott.”)

Richárd rögtön a legelején megindokolja nekünk, nézőknek, miért döntött úgy, ahogy döntött:

„Én, mivel nem játszhatom a szerelmem,
Hogy eltöltsem e csevegő időt –
Ugy döntöttem, hogy gazember leszek
S utálom e kor hiu gyönyörét.”

Szigligetinél:

„... mivel mulatni nem tudok, mint
Szerelmes e sok szép szavú napokban,
Elvégzem, hogy gazember leszek,
S utálom léha kéjít e napoknak.”

És akkor már ideírom az eredetit is:

„And therefore, since I cannot prove a
lover,
To entertain these fair well-spoken days,
I am determined to prove a villain,
And hate the idle pleasures of these days.”

Elég-e a testi hátrányok miatti kirekesztettség, hogy valaki így döntsön? Kirekesztett-e valójában? Ő így érzi, és neki ez elég; fogadjuk el. Megsértődött a teremtésre, és most bosszút áll. (Aki többet akar megtudni Richárd előéletéről, érzelmeiről, olvassa el a VI. *Henrik*-trilógiát vagy legalábbis a harmadik részét! Ennek első színében Richárd Somersset herceg levágott fejével lép a trónterembe, ahol apja lazán beül a király székébe s annak érkeztekor sem hajlandó felállni onnan – jó kis kezdés!) Történhetne tán máshogy is, hisz „York nap-sütése rossz kedvünk telét / Tündöklő nyárrá változtatta át” („Most a mi békétlenségünk tele / Dicsfényű nyár lett York e napja által...”; „Now is the winter of our discontent / Made glorious summer by this sun of York...”). De nem történik, a tündöklő nyár csak múltó pillanat, mert Richárd, mint apja, kedves családi szokás ez náluk, király akar lenni. Unatkozik. És mindenkinél okosabb. Bejelent nekünk azt is, hogy „Álommal, váddal, részeg jóslatokkal” („álmok, irkák, ittas jósk által”) máris cselet szőtt és veszélyes logikát: egymásra uszította bátyjait, Clarence-t és Edwardot, azaz a királyt. Beindította a gépezetet, ami majd őt is felzabolja.

*

A III. *Richárd*, messze kiemelkedve a királydrámák közül, azért egyetemes érvényű, mert

– esztétikailag tán nem a legtökéletesebben, mégis lenyűgöző szemléletességgel és gazdagsággal – bemutatja, modellezi, hogyan működik a hatalmi gépezet egy fajtája, hogyan születik, hová fajul és hogyan ér véget a zsarnokság. Már ha véget ér – mert Szerban rendezésében nem ér véget, és Zsótérnál sem lehetünk biztosak abban, hogy valami jó jön. És mond ez a darab valami örökérvényűt az emberi természetről is.

Kérdés, hogy a zsarnokság kialakulásához elég-e egyetlen ember, a jövőd zsarnok, legyen bármily ambiciózus, gátlástalan és tehetséges, netán zseniális, vagy kellene hozzá mások is. Kellenek, persze. Például törleszkedő és kihasználható, egymás ellen fordítható; egymásra uszítható emberek. És kérdés, hogy ezek a mások mindig felbukkannak-e, ha egy rátermett zsarnok elhatározza, hogy gazember lesz és tevékenykedni kezd. Nagyon úgy tűnik, fel. Megkérdezhetjük, hogy akik uruk mellett kitartanak a végsőkig, miért tartanak ki. Hisz látják, miket művel! Richárd mindenesetre a csatatéren sincs egyedül! Számíthat például Ratcliffre, akinek még a félelmét is bevallja. (Neki mondja azt is, rímelve a nyitómólonógra, hogy „A nap ma nem akar kisütni...”) És ott van mellette Norfolk herceg, Surrey gróf, s persze a katonák, akikhez lelkesítő beszédet is intéz (az előadásokban nem hangzik el): „Ezeké legyen földünk, feleségünk? / Öleljék lányainkat?” Az „ezeké” a „fattyú bretonokra” vonatkozik, akik nyilván el akarják venni az ő kultúrájukat... Nem derül ki, hogy Ratcliff és a többiek miért maradtak hűségesekek, ahogy az sem, mit gondolnak magukban a katonák. Stanley lord viszont, biztos távolban, végre megtagadhatja a segítséget, Buckingham pedig már korábban átállt Richmondhoz. Igazából Richárd sem bízhat senkiben.

Igen tanulságos mikroszkóp alatt vizsgálni a zsarnoki hatalmak kialakulását, kialakulhatóságát. Miként jött, jöhetett létre az ókori Athénban a harminc zsarnok uralma, miként került, kerülhetett hatalomra Hitler, Mussolini vagy Rákosi, Sztálin, és miként volt képes viszonylag hosszú időn át megtartani a hatalmát? Hogyan alakulhattak ki, szilárdulhattak meg az elmúlt évtizedekben a legújabb hibrid rendszereknek nevezett társadalmi berendezkedések? Ezek persze nem csupán az irodalom, a színház kérdései, de a művészet is keresi rájuk a választ.

És kérdés az is, hogy szükségszerű-e, törvényszerűen bekövetkezik-e a zsarnokok bukása. A III. *Richárd* határozott és világos válasz e kérdésekre, a Maladype Színház és a Radnóti

III. Richárd, Radnóti Színház (fotó: Dömölky Dániel)

Színház előadása pedig érvényes és felkavaró módon értelmezi, gondolja tovább. Mindkettő nagy hangsúlyt helyez a környezet megrajzolására. „Feltámad benne (Richárdban, DMI) a vágy – olvassuk már a Maladype honlapján –, fel akar kerülni a csúcsra. De az nagyon kevés lenne, hogy ő így dönt és ezt akarja. Kellenek hozzá a többiek, akik ezt elősegítik. Nagyon aládolgoznak.” „...milyen az a közeg – kérdi a Radnóti szórólapja –, amely engedti őt felemelkedni?”

Néző legyen a székén, aki kiigazodik a szereplők közt és kapásból megmondja, ki kinek a kicsodája, sőt, hogy ki kicsoda. (Az eredeti színlap harminchárom szereplőt sorol fel név szerint, már ha jól számolom!) Pláne, ha először látja a darab egy előadását, mint – feltehetően – azok a gimnazisták, akik megtöltötték a Maladype lakásszínházának nagyszobáját. (Jó volt őket nézni, ahogy fegyelmezetten és érdeklődve kísérték végig a szünet nélküli kétórás produkciót, s e mögött nyilván ott egy hozzáértő és lelkes magyartanár – szerencsére vannak még ilyenek.)

Játszó személyként sem egyszerű eligazodni a kapcsolatrendszerben. Bizonyosságul álljon itt Kiss Manyi klasszikus szépségű mondata, amit az 1969-ben bemutatott Madách színházi előadás próbái során, lelkiismeretesen készülve York hercegné szerepére, lekiáltott a színpadról a rendezőnek, Vámos Lászlónak: „Laci! Ki az anyám picsája vagyok én ennek a

Richárdnak?” (Erre speciel egyszerű felelni: az anyja.) Mi több, olykor még a szerző is belegabalyodott a relációkba: például a negyedik felvonás első színében megjelenik Richárd egyik unokahúga, Margaret, akiről később a király azt mondja: „méltatlanul férjhez adtam” – de nem őt adta egy közemberhez, hanem Cecily hercegnőt! Shakespeare persze nem törődött az ilyen apróságokkal, nem történelemkönyvet írt: drámát.

Tegyük hozzá, és ez a lényeges, hogy maguk a szereplők sem feltétlenül vannak tisztában azzal, kivel milyen is a kapcsolatuk, kivel hányadán állnak, ahogy, ugye, szegény Hastings is rosszul mérte fel a helyzetét. Mindenki résen van, és mégis mindenki megtéveszthető. Rögtön az elején Clarence herceget, Richárd és a trónon ülő IV. Edward öccsét (ők hárman tehát, mint említettem, testvérek!) az uralkodó parancsára a Towerbe zárják. Épp oda kísérik, mikor találkozik Richárddal, aki az egészet kitervelte. Clarence (aki George is; már a nevek használata is megzavarja az embert!) persze nem tudja, miért küldik börtönbe, illetve valami jóslatról beszél, amiben a király hisz s ami szerint a G betű okozza majd vesztét s az ő neve (az egyik!) azzal kezdődik: „...ez meg ilyen semmiségek / Vették rá őt, hogy engem elfogasson” – mondja Vas István fordításában, Szigligetiében pedig így beszél: „Ez és efféle trücsökök rávevék, hogy elcsukasson.” Richárd jószágon felfedi előtte,

azaz tovább kavar, hogy a király mögött ott a felesége, Erzsébet, őmellette meg a bátyja, Rivers gróf, lám, a most szabaduló Hastings lordot is ők zárták be. Richárd (akinek másik neve szintén G-vel kezdődik, hisz Gloster is, lévén Gloster hercege, de Edward rá nem gyanakszik) segítőkészen felajánlja szolgálatait, máris indul bátyjukhoz, a királyhoz (Szigligeti szavaival): „Megmentem önt, vagy / Ülök helyette: addig, türelem.” És Clarence hisz neki, vakon bízik benne! Pedig ahogy eltűnik a színről, Richárd már így beszél, megint csak nekünk, nézőknek (Szigligeti): „Menj, járd az utat, melyen vissza nem térsz, / Nyilt, bárgyu Clarence!” És bevallja – vagy eldicsekszik vele? –, hogy meg fogja öletni testvérét. És nem is egy, hanem két bérgyilkost küld hozzá...

De tisztában kell-e lenniük a nézőknek a szereplők viszonyaival, tudniuk kell-e pontosan, ki kicsoda? Nem feltétlenül, sőt. Ártani nem árt, sőt; de tényleg nem feltétlenül. A lényeg az, ami lejátszódik a szemünk előtt: valaki gátlástalanul használ embereket, rokonokat és nem rokonokat saját céljai megvalósítására, s ha azt látja jónak, gátlástalanul tünteti el, iktatja ki őket, azaz, biztos, ami biztos, semmisíti meg fizikailag. A viszonyrendszer ismerete nélkül talán még könnyebb is átélni, megérteni azt a totális kiszámíthatatlanságot

és bizonytalanságot, amiben a szereplők élnek. Pedig igazán nem akárcik, királyok, hercegek, grófok. Leginkább csak az látszik, hogy – a királyné mondja ezt, amikor értesül bátyja és egyik fia elfogásáról – „Rombolás jön, halál és gyilkolás!” Ebben a drámában majdnem mindenkit a hatalom érdekel, majdnem mindenki a hatalmat akarja: ha elvesztette, azért, ha még nem szerezte meg, azért, ha a birtokában van, azért. Egy akad, aki szenved tőle, Erzsébet: „Bár lennék inkább falusi cseléd, / Mint nagy királyné úgy, ahogy vagyok.” Vagy csak attól szenved, hogy „marják, megvetik”, s ha nem így lenne, lelkesen uralkodna? A népet, akinek érdekében elvileg kormányoznának, nemigen látjuk, legfeljebb csak halljuk: a Maladype előadásának egy pontján Richárd (*Balázs Zoltán*) kinyitja az ablakot, hogy behallatszódjon az utcazaj. Eljátszik azért egy szerepet a népnek, az angol embereknek is, a jámbor, istenfélő, mélyen hívő uralkodót, akinek nyűg a hatalom, úgy kell rátukmálni. Nem teljesen mindegy neki, mit beszélnek, mit gondolnak róla. Figyel az *image*-ére. Már annak érdekében is, hogy az utcazajból ne legyen zajongás. De a hatalmi játszmák valójában nagyon kicsi térben játszódhatnak, a Maladype esetében egyetlen szobában. Ezek a játszmák a népet nem érdeklik, nem is igen tud róluk, esetleg azt hiszi, bölcs vezetői mindent a legjobban csinálnak – és a játszmák résztvevőit sem érdekli a nép, legfeljebb akkor, ha meg kell nyerni, vagy ha elégedetlenkedni kezd. Azt persze tudják, hogy a népet etetni kell, a szó mindenféle értelmében. És szép szóval, ígéretekkel, ilyen-olyan kedvezményekkel vagy erőszakkal féken kell és féken is lehet tartani. Ugyanolyan megtevésthető, mint egyébként ők is, bár magukat nem gondolják annak. Igaz, a második felvonás egy rövid jelenetében (mindkét előadásból hiányzik) három polgár beszélget, épp most hallották, hogy Edward meghalt. „Félek, kerge világ jön” – mondja a második. Aggódnak, bár ugyanakkor bizakodnak is: „Még minden jóra fordul.” Aztán a valóság messze felülmúlja elképzeléseiket. A Radnóti előadásában pedig van egy fontos beszűrés. Amikor Richárdot győzködik, ugyan legyen már király, a nézőtéren megjelenik néhány férfi: „Tiltakozunk az angol polgárok nevében! Trónbitorló vagy! Tisztességtelen vagy, Gloster! Az angol trón örököse Edward!” (Mármint a walesi herceg, illetve immár a törvények értelmében a király halála óta V. Edward.) Gloster nyugodtan helyesel nekik: „Igaza van a polgároknak!” Naná, hogy nyugodt: a polgárokat Ratcliff vezeti, Richárd híve! Ki van ez találva! Buckingham – ez ott van az eredetiben – elmondja a meghamisított családtörténetet, ami szerint a walesi herceg fattyú, a nyilván felbérelt (busszal odaszállított?) polgárok pedig hisznek neki s immár

ezt skandálják: „Fattyú! Fattyú! Fattyú!” Nemkülönb: „Richárd a mi emberünk! Richárd! Richárd!” A tömeg hangulata, lám, pillanatok alatt megfordítható. Andrei Šerbannak megvan a véleménye a „tömeg”-ről, a tömeget alkotó állampolgárokról. Ugyanez a tömeg volt ott Zsámbéki Gábor emlékezetes Ibsen-rendezésében, *A nép ellenségében*, Bagossy László *Hamletjében*. És ez van ott Karinthyánál a híres novellában, az 1917-es *Barabbásban*, ahol Pilátus kérdésére, kit bocsásson szabadon, mindenki azt akarja felelni, hogy „A názáretit!”, mégis mindenki azt kiáltja: „Barabbást!” És ez a tömeg még nem feltétlenül a csöcselék! Richárd nyugodtan játszhat, feszítheti a húrt a végsőig. Nem és nem akarja elfogadni a trónt. Még azt is megvárja, amíg a polgárok dolguk végezetlen elvonulnak, hagyja, hogy Catesby még kérlelje őt kicsit – színjáték a Lord Mayor előtt –, s csak akkor adja meg magát: „Hívd vissza őket: nem vagyok köből!” Még egy polgárt hallunk, az írnokot a harmadik felvonás hatodik színében: hozzánk beszél ő is a londoni utcán, másnak nem mer. Nekünk mondja el, hogy ő másolta Hastings vádiratát, és tudja, hogy vád és vizsgálat nélküli végezték ki. „Finom világ! Ki olyan ostoba, / Hogy ezt a durva csalást meg ne lássa? / De ki meri elmondani, amit lát?” Ő se, nyilván. Az egyik legjellemzőbb állampolgári magatartást fogalmazza meg pár szóban. A Radnóti előadásában az írnok szavait magától Shakespeare-től (*László Zsolt*) halljuk, s ha már itt van, vált is néhány szót Richárddal. A nép egyébként mindkét előadásban mi vagyunk igazából, mindenkor nézők. Megszólítanak minket, kezet főgnak velünk, a Radnótiban a nézőtéri fények is felgyulladnak néhányszor: nem úszhatjuk meg, hogy ne gondolkodjunk el a saját felelősségünkön. A Radnóti előadásában fontos kellék egy pulpitus és egy mikrofon, ahogy más tárgyak is utálnak napjainkra. Anna (*Sodró Eliza*) a mikrofonba beszélve szól hozzánk, kedélyesen üdvözölve bennünket, majd hosszan átkozza Richárdot, akinek belépésekor azt is megkérdi tőlünk: „Mi az? Remegtek? Hát mindenki fél?” Mert Richárd belép és lánykér. A totális bizonytalanság légkörében senki nem lehet biztos semmiben, senki nem bízhat senkiben, hisz mindenki hazudik, mindenki alakoskodik, mindenki kizárólag a maga érdekét nézi, ami, ugye, valamilyen hatalom megszerzése, visszaszerzése, megtartása (illetve az egyszerű túlélés). Nem feltétlen a királyi hatalomé, de mindenképp jelentős, előnyökkel, kiváltságokkal járó hatalomé. Buckinghamnek is elég lenne Hereford grófsága meg még néhány ingóság s persze a király kegye. Ha ezt megkapná, nem pártolna át az ellenséghez. Még Richárd sem lehet biztos senkiben! A nézői bizonytalanságot mindkét előadásban

– nyilván a lehetőségeket figyelembe véve, de tudatos rendezői döntés eredményeként – határozottan erősíti az, hogy néhány színész több szerepet is játszik. A Radnóti színészei – *Alföldi Róbert, Gászó György, Kelemen József, Kováts Adél, László Zsolt, Martin Márta, Pál András, Porogi Ádám, Rusznák András, Schneider Zoltán, Sodró Eliza* – közül is többen, a Maladypeban pedig *Pallag Márton*, aki hol Edward walesi herceg, hol George, Clarence hercege, hol Dorset márkí, hol Stanley lord (aki azonos Derby gróffal). *Bödök Zsigmond és Friedenthal Zoltán két, Fila Balázs három, Márkus Sándor négy szerepet alakít* (ő Margit királyné is, akit Šerbannál is férfi játszik, László Zsolt!). Apró jelzések – például egy paróka – megkülönböztetik ugyan az egyes figurákat, de aki először jár az udvarban, ugyanúgy kavarja őket, mint egy új munkahely éppen megismert munkatársait. Bizonytalanságot okoz az is, hogy nem mindig tudjuk, hol vagyunk: az előadások egyetlen semleges térben – a történelem, a hatalom terében? – játszódhatnak, sok bízatik a fantáziánkra, igen helyesen. Az egy színész–több szerep azt is jelzi, hogy egy ilyen közegben bárkiből lehet bármi, gyilkostól az áldozatig. Azért nézzük meg, kik vannak itt!

Ismeretet fogok terjeszteni.

Nem könnyű, ha majdnem mindenki Edward vagy Richárd, legfeljebb Henrik... A rózsák háborúja idején vagyunk, a XV. században. (Részben ez az Anglia és Franciaország között, francia területen dúló, 1337-ben kitört, 1453-ig tartó százéves háború ideje is.) A viaskodás a York- és a Lancaster-ház között indult, s természetesen a trón volt a tét; mindkét család címerében szerepelt egy-egy rózsza, a York családban fehér, a Lancasterekében vörös – innen az elnevezés. Harminc évig, 1455-től 1485-ig tartott. Megfontolandók Szántó György Tibor szavai, melyek a rendkívül olvasmányos, sőt könnyed *Anglia történetében* (Maecenas, 1992.) olvashatók: „A rózsákat viselő arisztokrácia belviszályáról körülbelül annyi tudomás lehetett az angolok nagy többségének, mint ma a parlamenti pártok belső frakcióharcairól. (Különös tekintettel a hírszolgáltatás fejletlenségére. DMI) A tényleges háborús események időben és térben is rendkívül kis kiterjedésűek voltak, keveseket érintettek. [...] Szó sincs arról, hogy a rózsák háborújával a három évszázaddal azelőtti, Stephen és Matild királynő között kirobbant hosszadalmas és valóban véres polgárháború ismétlődött meg. Ez a képzet azért alakult ki, mert a rózsák harcának végeztével uralomra jutó Tudor-abszolútizmus célirányosnak látta saját diktatórikus hatalmát ily módon propagálni. Shakespeare [...] az Erzsébet-kori

abszolutizmus eszmei védnökeként lépett fel.” Amúgy a két ház egyetlennek, a Plantagenet-háznak volt két ága, de ez nem lehetett akadály. Apróbb tárgyakon is tudnak veszekedni az örökösök, itt pedig a trónt, a koronát akarták megszerezni. A Lancaster-házból való VI. Henrik kiskorúsága idején a főurak uralkodtak: háborúgattak egymással, adókat vetettek ki, közben szépen nőtt a bűnözés, nőtték a társadalmi feszültségek. Richárd (egy másik! egész pontosan III. Richárd apja), York hercege régensként azt követelte, hogy VI. Henrik, III. Edward *negyedik* fiának le-származottja mondjon le a trónról az ő javára, hisz ő a *harmadik* fiú utóda. Ezzel indult a rózsák háborúja. Henrik végül a Towerban hal meg: IV. Edward megöleti. (A nép szerette őt, Shakespeare háromrészes drámát írt róla, ebből kettőt Németh László fordított. Ahogy mondtam, érdemes elolvasni a trilógiát, a *III. Richárd* ideje előtti korszakról szól, Richárd is ott van a szereplők közt. Érdemes azért is, mert láthatjuk: azok is igencsak sárosak ebben-abbban, akik most részvétet ébresztenek bennünk.) VI. Henrik felesége az átkozódó Anjou Margit – az 1969-es előadásból csupán a címszereplő Gábor Miklósról és a Margitot alakító Psota Irénre emlékszem, lenyűgöző átkozódását egy lemez is őrzi, régen volt egy *Vastaps* című sorozat. (Nem sok lemez jelent meg benne, de legalább volt.) Margit Henrik fiának özvegye Lady Anna, az ő kezét kéri meg Richárd az apósának koporsója mellett mindjárt az első felvonás 2. színében. Anna férjét Richárd és testvérei ölték meg, sőt a darabban Richárd azt állítja, hogy a nő apját is ő gyilkolta meg egy csatában. Mindettől még feleségül akarja venni – és veszi is! Híres jelenet. Az angolokat határozottan utáló, de Shakespeare-ért rajongó („egymaga fele a teremtésnek”) Petőfi Sándor ennek kapcsán írta 1847-es bírálatában, hogy „nincs párja nagyszerűségben” – Egressy Gábor választotta jutalomjátékul a drámát, Vajda Péter fordításában játszották, Szigligeti későbbi, 1873-as. (Egyébként Petőfi is téved, a koporsóban fekvőt Anna férjének mondja – tévedett ő nagyobb dolgokban is.) A valóságban persze aligha így zajlott a lánykérés, ahogy sok más sem, de Shakespeare valóban nem történelemkönyvet írt, hanem drámát. Aminek a végén megjelenik Richmond earlje, Tudor Henrik és Bosworthnél legyőzi a yorkiakat, Richárd is meghal (a drámában persze az earl öli meg). Richmond lesz az új uralkodó, VII. Henrikként, a Tudor-ház első királyaként kemény kézzel uralkodik 1509-ig. Szüksége volt a kemény kézre, hisz a York-ház tagjai nem könnyen nyugodtak bele vereségükbe. Ő mindenesetre feleségül vette IV. Edward lányát, Yorki Erzsébetet, így egyesítve a három főnemesi házat. A két előadásban Richmond nem jelenik meg: a Maladypében Richárd

Szilágyi Ágota és Balázs Zoltán – *III. Richárd*, Maladype Színház (fotó: Németh Mónika)

a biztos vég tudatában ismételteti a nevét. A trónon tehát a dráma elején IV. Edward ül (1461–1470 és 1471–1483 közt uralkodott; Vas István Edvárdnak írja a nevét). Sajnálatos mód azon a trónon, amin Richárd akar ülni.

*

A király már súlyos beteg, mint ezt a börtönből szabaduló kamarás, Hastings lord elmondja Richárdnak. Vele már nem kell törődni, legfeljebb Clarence ellen hergelni. Edward egy utolsó, gyermeteg és erőtlen gesztussal szeretné összebékíteni azokat, akik gyűlölik egymást. Rivers kezét fog Hastingszel („az égre, nincs lelkemben gyűlölet...”), Hastings megcsókolja Erzsébet felé nyújtott kezét, Dorset és Hastings megölelik egymást, Buckingham is megöleli Erzsébet híveit, még

fogadalmat is tesz, a belépő Gloster is békét kér mindenkitől: nincs benne harag, mert Isten őt alázattal áldotta – mondja. Ez a jelenet mindkét előadásban kabaréba illően komikus, hisz napnál világosabb, hogy a gyűlölködés jöttányival sem lesz kisebb. (A kabarévonal a Radnóti színpadán abban a jelenetben csúcsosodik ki, amikor a szereplők aktuálpolitikai kiszólásaiból egyértelműen kiderül, hogy miért is ezt a darabot vették elő. Na, vajon miért... A Richárdot a városvezetés és a polgárság támogatásáról biztosítani akaró kedélyeskedő, szervilis és túlbuzgó Lord Mayor – Schneider Zoltán – harsány *Welcome to London!* kiáltással üdvözlö az egybegyűlteket, külön köszöntve „a tétét és a sajtó jelenlévő munkatársait”, és így szónokol: „Barátaim, bízva bízunk abban,

hogy Gloster herceg kérésünkre igennel felel és elfogadja a koronát. Isten segítsen minket, hajrá, Anglia, hajrá, angolok!” S még egy stadiont is emleget, egész pontosan így: „...a szülőfalumban egy stadiont neveznek el rólam, nem tehetem meg velük, hogy nem leszek ott.” Hatásos poénsorozat, bár talán – igazából nem tudom eldönteni – túl sok, túl direkt. Igaz, jótékonyan oldja a bennünk lévő feszültséget. Nem a nézőit, az állampolgárait.) Ahogy a királyné és családja a nagy összebékülést követően kimegy, Richárd azonnal elkezd fújni őket. Hisz a lehetséges riválisokat el kell tenni az útból, a saját pozíciót egyre inkább megerősítendő pedig szövetségeseket kell nyerni. Clarence-t meg kellett öletni, ez már megtörtént, másokat is likvidálni kell, Lady Annát feleségül venni. Eljött az ő ideje: York napsütése végre általa ragyoghat. Nem szabad elszalasztani az alkalmat.

Anna feleségül kérése rögtön az elején valóban az egész drámairodalom egyik legbravúrosabb jelenete, hirtelen csak Mária és Erzsébet párbeszédét tudom melléállítani Schiller *Stuart Mária*jából. Színészilleg nehezebb lehet, hisz egy alig elképzelhető – ha egyáltalán – fordulatot, belső átalakulást kell hihetővé tenni, de Sodró Eliza és *Szilágyi Ágota* is briliánsan megoldja a jelenetet. Shakespeare azt a feladatot adta magának, hogy olyan dialógust írjon, aminek az elején egy nő gyűlöli a vele beszélgetni szándékozó férfit, szóba se akar vele állni, hisz megölte férjét és apósát, VI. Henriket – a találkozáskor Anna épp az utóbbi koporsóját kísérné a londoni Szent Pál katedrálisból Chertsey apátságának templomába (ez a koporsó mindkét előadásból kimaradt, ne zavarodjunk össze még jobban). Anna nem épp barátságos: „Kotródj!” Richárdnak ezt a hejyzetet kell megfordítania. Mindent bevet. Bizalmaskodik („Édes szentem” – az eredetiben „Sweet saint”), az irgalomra hivatkozik, szellemesen replikázik, hízeleg, hazudik, vádaskodik, meghazudtol, pofátlankodik, udvarol („Szépséged volt az okozat oka...”), szerelmet vall, férjül ajánlkozik. Ekkor Anna leköpi, ami az ellenszenv viszonylag biztos jele. Richárd azonban nem tágít, sőt új eszközt vet be: a kardját nyújtja Annának, döfje le, ha nem szereti. Kockáztat? *Tudja*, hogy Anna nem fogja megtenni. Valóban nem. Richárd pedig már azt is tudja, hogy győzött. Még néhány rövid mondat, és Anna felhúzza Richárd gyűrűjét. A búcsúzáskor már határozottan kacér. És elindul kérője londoni palotájába... Azért nem árt, ha egy pasinak jó a dumája. A hatáson még Richárd is meglepődik. Alföldi Richárdja szinte el sem hiszi. Ezt azért ő sem gondolta volna!

Anna maga később, a negyedik felvonásban ezt mondja erről: „...asszonyszívemet / Durván megfogták mézes szavai...” Hát meg.

2004 novemberében a Nemzeti Színház Valló Péter emlékező rendezésében mutatta be Shakespeare remekét. A címszereplő Kulka János volt. Én akkor láttam az előadást, amikor Annát már nem Szalóky Ági, hanem Schell Judit játszotta. Nagyszerű alakításában domináns volt a szexuális kiéhezetttség: Richárd mint férfi, mint hím kábította el, ragadta meg – ami rögtön cáfolta is Richárd önképét: lám, igenis játszhatja a szerelmet! A Maladype előadásának egy részében Szilágyi Ágota is melltartóban van csupán, és a királynét adó *Huszárik Kata* öltözete is kihívó. A Radnóti előadásában Sodró Eliza Annája később felsebzi a nemi szervét: Richárd gyereke ne születessen meg. Richárdnak Erzsébettel is van egy szópár-baja a negyedeik felvonásban: őt, akinek addigra a mostohafiait is megöletti, arra venné rá – új koncepció! –, hogy győzze meg egyik lányát, menjen feleségül hozzá, a királyhoz. Huszárik Kata Erzsébeté talán megpróbálkozik ezzel, Kováts Adélé biztos nem. Amikor Erzsébet kimegy, Alföldi Richárdja velősen minősíti: „Hülye picca!” – ez lett abból, hogy „Te olvadó bolond! Ingatag asszony!”. De egy mai Richárd ezt mondja, Alföldié pláne.

Richárd, vesztünkre, mindent játszhat, mindent megtehet, mindent elér, egy darabig legalábbis, van hozzá tehetsége, formátuma, karizmája és mersze, vagy inkább pofátlansága. Sem Clarence, sem Edward király nem kispályás, mégis simán meg tudta téveszteni őket! Egyiküknek sem jut eszébe beszélni a másikkal, mindketten vakon hisznek Richárdnak! Aki tényleg velejéig gonosz. Idézzünk egy másik klasszikus szépségű mondatot is a magyar színháztörténetből: „Ez az ember feketét szarik!” – mondta róla Nádasdy Kálmán, aki 1947-es rendezésében a teljes szöveget színpadra vitte a Nemzeti-ben – nem lehetett rövid előadás.

Alföldi Richárdja még infantilis is olykor. Ahogy mondani szokták, „van rá szöveg”, Margitnak mondja még az első felvonásban: „Én túl gyermeteg vagyok e világra.” („I am too childish-foolish for this world.”) Ennek megfelelően hol virágokat szór szét, hol többször is egy kis megfázásról panaszkodik, hol Miki egeres pizsiben érkezik egy fontos tanácskozásra, ahol a walesi herceg koronázásáról döntenének. S ahonnan pár perc múlva elviteti Hastingset: „Le a fejét!” (Honnan van neki ehhez törvényes joga? Van egyáltalán? Miért nem tiltakozik senki? Bár ki tiltakozna? A kivégzés intézésére Lovel és Ratcliff kap megbízást, szó nélkül vállalják; Ratcliff buzgólkodott Grey, Rivers és Vaughan, a királyné rokonai pomfreti kivégzésének ügyében is. Buckingham Richárd cinkosa. Az elyi püspök saját érdekében se nem lát, se nem hall, a Richárd

óhajtotta eperekért küldet, a Radnóti-ban percekben belül ott piroslanak az asztalon. Nem tiltakozik itt senki. Richárd megteheti, amit meg akar tenni.)

Annak a rajza is lenyűgöző, hogy egy pszichopata személyiség miként leli örömét a társadalmi normák semmibevételében – bár Shakespeare korában a gyilkosság láthatóan más megítélés alá esett, mint ma, noha a gyermekgyilkosságot akkor is elítélték. Richárd pedig Clarence és Edward gyerekeit is megöletti –, mások megtévesztésében manipulálásában. Még a *fake news* eszközei is bedobja – lám, ez sem új jelenség! Csak ma ezerszer könnyebb álhíreket, rémhíreket végigfuttatni a világon. Richárd azt terjesztet: el, hogy Edward fiai fattyúk, azaz nem a törvényes feleségétől születtek: „Sőt említsc Edward undok bujaságát / s bőszt étvágyát a váltakozó kéjben...” Mi több, Edward csak féltestvére, csupán anyjuk közös, ak megcsalta Franciaországban csatázó férjét. Azaz megragalmazza a saját anyját, aki még él! Sőt, hírelteti azt is, hogy Anna, aki ekkor már a felesége, súlyos beteg, a halálán van. Azaz ő is meg fog halni. Változott a koncepció. Velünk, nézőkkel közli ennek okát is: „Bátyám lányát kell feleségül vennem, / Vagy királyságom törekeny üveg. / Megölné bátyját, aztán házasodni!”

*

A Maladype-ban Balázs Zoltán bejön. Aká egy elkésett néző is lehetne. Púpja nincs sántítani sem sántít, rokonszenves, sármos: fiatalember. Eszünkbe sem jut, hogy gonosz. Van ilyen. Gyanútlanok lennénk? De állandó gyanakvásban élnünk szörnyű lenne! Balázs: a monológot társalgási hangon mondja el szinte barátságosan, noha a szöveg igencsak régies, sőt olykor döcögős. A Szigligeti-fordításhasználatával Zsótér Sándor időtleníti a drámát laboratóriumi közegbe helyezi, amiben *Benedek Mari* jelmezei és *Ambrus Mária* díszletelemei is segítik. Ugyanakkor kissé a magyar történelemre is ráirányítja a figyelmet, múltra éjelenre. És a választás persze tisztelgés is a érdemdús és sokoldalú tizenkilencedik század előd, a Nemzeti Színház egykori igazgatója: előtt, aki csak színpadi művet száztizennégyévtől, köztük a *Liliomfit*... Zsótér dramaturgia: most is, mint mindig, *Ungár Júlia*. (Bevallom a díszletet nem tudtam igazán értelmezni: a építkezéseken használatos állvány számomra megmaradt állványnak; mindenesetre tagolt: a teret s illet a laboratóriumba.) A szorongó légkörét a váratlan hangeffektusok teremtil meg, váratlan hangfelemelések, felcsattanások kiáltások, ordítások, a többször is lezuhanó csapóajtó csattanása.

A Radnóti-ban Alföldi Róbert megjelenik Richárdja első pillantásra ellenszenves ellenszenves már a frizurája, az öltözete i

Alföldi Róbert – III. Richárd, Radnóti Színház (fotó: Dömölky Dániel)

(jelmez: Nagy Fruzsina). A változtatások közül (a szövegváltozat készítője Andrei Șerban és Daniela Dima, az irodalmi konzultáns, mint mondtam, Závada Péter) rendkívül lényeges, hogy ez az előadás nem a híres monológgal kezdődik, hanem a negyedik felvonás negyedik színének egy részével, York hercegné és Richárd, anya és fia dialógusával: „Fiam vagy-e?” „Hála Istennek, neked, és atyámnak.” De az első két sor után ez is elkanyarodik, vissza a VI. Henrik harmadik részének végéhez: onnan valók Richárd szavai, Henrik ledőlésekor mondja őket, és ott értékeli úgy a trónra lépő Edward Németh László fordításában, hogy „Hazámban béke. Két öcsém szeret.” Ebből itt ugyan „Házamban béke...” lett, ahogy a „Jer ide, Bess...”-ből „Jöjj, Erzsikém...”, megütve az előadáson végigvonuló keserű frivolitás szolámának kezdőhangját. És van néhány nagyon fontos szó Richárdnak ugyanezen dráma harmadik felvonása második színében szereplő hosszú monológjából, aminek

a végén Machiavelli neve is szerepel. Most csak azt kérdezi: „...szerethető volnék?” („And am I them a man to be beloved?”), s ezt Alföldi többször is elismétli. Milyen választ vár? Vágya a szeretetre? Ha kérdezi, feltehetően vágyik. De aztán rögtön ezt mondja: „Szörnyű hiba még elgondolni is!” És kijelenti: „Ha más gyönyört a föld nekem nem ígér, / Álmodni trónról lesz az én egem.” Arról, hogy mit tesz majd, ha elnyeri, egy szava sincs. Ül rajta, markolva a karfáját, amíg csak bír. Úgy érzi, alkalmas rá: „Hisz tudok mosolyogni s mosolyogva ölni...” Tényleg tud.

Igen, lenyűgöző Richárd jellemének ábrázolása: tökéletes kórkép. Szaladgál a hideg a hátunkon. De talán még lenyűgözőbb annak az ábrázolása, hogy amit tesz, a saját egyéni tulajdonságain túl azért teheti meg, mert a környezete engedi, hagyja, sőt támogatja, segíti. Ahogy mondtam, a III. Richárd környezettanulmány is, ahogy az igazán jó előadásai is – mint most ez a kettő.

Bérgyilkosokat mindig könnyű találni. Minden kornak, minden társadalomnak megvan a csőcseléke. Shakespeare is felléptet kettőt. Nevük nincs – jellemük, egyéniségük igen. Ha akarjuk, komikusnak is tarthatjuk a két gyilkos párbeszédét, azt, ahogy az első gyilkos nem akarja álmában leszúrni Clarence-t, „...mert ha felébred, azt mondja, gyávák voltunk”, a második pedig a legjobbkor elbizonytalanodik, ő nem is szúr, csak az első, egy hosszú párbeszéd végén ott veszekszenek a holttest fölött. Egyikük meg is bánja, amit tett: „Hánynom kell, iszonyú aljasság.” Pályaalkalmatlan. A kettős gyerekgyilkosságra is akad vállalkozó, egy „elégedetlen úr”, Tyrrel, akit az eredetiben egy apród – a Radnótiban Ratcliff – ajánl Richárdnak: „Fennhéjázó, de szerény viszonyok közt. / Az arany húsz szónoknál többet ér / És biztos, hogy rábírja bármire.” Rábírja. Illetve Shakespeare-nél kiadja bérbe. Finnyás: az ő kezéhez ne tapadjon vér. Tőle tudjuk, hogy a két bérgyilkos „Gyöngéd s ellágyult” résztvevőtől zokogott Edward álmukban egymást átölelő gyerekeit látva, majd könnyes szemmel megfojtotta őket. A munka az munka. Tyrrel pedig busás jutalomra számíthat. Nem feltétlenül lesz lelkiismeret-furdalása, pláne, hogy nem vérezte össze a kezét. Șerban változatában ő a gyilkos. Tárnyilagosan megállapítja: „Ennél öldöklőbb szörnyű tetteket / Országunkban még nem követtek el.” A gyilkosságok elkövetői borzadnak – borzadoznak – tettüktől, Richárd nem. Pedig tudja, hogy – enyhe kifejezés! – „kétés” módszereket választ. De visszafordulni már késő. „... oly mélyen vagyok / a vérben, hogy bűn bünt vonzol magával.” Tyrrel is „véres király”-ról beszél, akit a következő pillanatban a legnagyobb alázattal köszönt: „Uralkodóm, üdvözöllek.” Ő most a főnök, vele kell jónban lenni. Elvtelen alattvalókat, hú cselédeket is könnyű találni, rangbélieket, rangközeliakat is, akik persze csak addig hűek, amíg ez nekik jó. Lovel és Ratcliff ellenvetés nélkül hajtja végre az utasításokat. Az eltávolított családtagok, Grey, Rivers és Vaughan nem élnek sokáig, Hastings sem, levágott fejét kedves ajándékként viszik uruknak. Méltó szövetségést lenni már nehezebb, de az is akad. Itt Buckingham herceg, aki amúgy rokon is, Richárd unokaöccse. Igazi partner, méltó arra, hogy Richárd bevonja a játszmába. A nagy családi kibékülés s a királynét és családját bűnösnek nevező Richárd szavai után mondja Buckingham Stanley lord és a maga nevében: „Mi kegyelmed szolgálatára állunk.” (Șerbannál egyes szám első személyben beszél, nem közösködik.) Ő valóban Richárd szolgálatára áll, Stanley viszont egy rossz álma után, amiben egy

Huszárik Kata – III. Richárd,
Malacype Színház (fotó: Németh Mónika)

vadkan, Richárd címerállata felszakította sisakját, a legszívesebben megszökne. Fél, Buckingham nem. Amikor a király halála után Ludlowba indulnak a trónörökösért, aki az angol jog szerint ekkor már király, csak meg kell koronázni, már így beszél: „...útközben a megbeszélte ügyek / Kezdetéül a királyné családját / a herceg mellől majd eltávolítottam.” (Az ügyeket a színpadon kívül beszélték meg.) Richárd pedig lelkesülten „jobbik én”-jének, „kedves rokoná”-nak nevezi őt. Később pedig, a harmadik felvonás ötödik színében, felfedve kárt: áit, legalábbis egy részüket, megkérdezi: „Tudsz-e, öcsém, színt váltani, remegni...” Tud. Közös tudásukat gyakorlatra váltva mindjárt párjelenetet is rögtönöznek a hívatott és most érkező Lord Mayor előtt az áruló Hastingsről, aki meg akarta őket ölni... A polgármester dolga lesz elterjeszteni a polgárok közt, hogy Hastings megérdemelte sorsát. És könyörögni Richárdnak, hogy ugyan vállalja már el a királyságot. Buckingham egész addig kitart Richárd mellett, amíg az el nem mondja neki, hogy Edward gyerekeinek meg kell halniuk. Ez már neki is sok. Illetve határeset. Kéri a jussát: Hereford grófságát és a volt király ingó vagyonát, amit Richárd korábban neki ígért. Ha megkapja, akkor beleegyeznek. Rosszkor kéri. Sejt, hogy kegyvesztett lett. Menekül. Egész pontosan Richárd ellenfeléhez, Richmondhoz Bretagne-ba, ahogy mások is, egyre többen. És felbiztatják Richmondot, térjen

haza és küzdjön meg a koronáért. Catesby és Ratcliff az, aki kitart.

Richárd súlyos hibát követ el, amikor nem teljesíti Buckingham kérését s főleg, hogy futni hagyja. A Radnóti előadásában látványosan megalázza – levizeli –, de futni hagyja. S a sértett és immár meg is alázott Buckingham fut: Richmondhoz. Ráadásul nem egyedül: hadat gyűjtve...

Vannak, akik nem veszik észre, mi zajlik körülöttük. Naivak. Hisznek Richárdban és bíznak benne. Például a bíboros, aki először nem akarja rávenni a Westminsterbe menekült királynét, hogy magával vitt kisebbik fiát a walesi herceg elé küldje, aztán nem is Richárd, hanem Buckingham néhány szavára rögtön visszakozik. Ők lennének a legérdekesebbek: akik *tényleg* hisznek a rendszerben és nem veszik észre, hogy zsarnokságban élnek. Kár, hogy Shakespeare nemigen szerepeltet ilyen figurákat. Akadnak persze olyanok is, akik nem akarják észrevenni, mi történik. A saját kényelmük, pozíciójuk fontosabb. Az elyi püspök az epreivel...

És végül vannak néhányan, akik régtől fogva engesztelhetetlenül gyűlölik Richárdot. Átlát-nak rajta. Elsősorban a félelmetes, átkozódó Margit királyné, aki majdnem mindenkit megátkoz és átkai meg is fogannak. (Róla is sokat megtudhatunk a VI. Henrikből.) Erzsébet királyné, akinek két fiát gyilkolt-tatta meg Richárd, nehogy valamelyikük király legyen. És, ami a legszörnyűbb, a saját anyja, York hercegné, aki elátkozta őt: „Ellenségedért harcol majd imám...” Döbbenetes a negyedik felvonás negyedik színének első része: a három, egymással is feszült viszonyban lévő asszonyt a Richárd elleni gyűlölet kapcsolja össze. De egyre több ellensége támad Richárdnak, olyan is, akiről csak hallunk; hadat gyűjtenek és átpártolnak Richmondhoz. Mert sokáig igaz, amit az elfogott és kivégzésére induló Buckingham mond: „Bűnökre bűn jön, a szégyenre szégyen”, de ez a rettenetes folyamat meg is szakítható.

Richmond, azaz Tudor Henrik az 1471-es tewkesburyi csata után ment Bretagne-ba – most, ugye, 1485 van, két évvel vagyunk Richárd koronázása után. Joggal gondolta, hogy igényt formálhat a trónra: a Lancaster-ház egyetlen élő férfi leszármazottja volt. A bosworth-i csatában legyőzte Richárdot, a dráma eredetileg az ő szavaival végződik: „élni kezd a béke”, új korszak kezdődik, csodás: a VII. Henrik néven trónra lépő Richmond unokája Shakespeare uralkodója, a VIII. Henrik és Boleyn Anna házasságából született Erzsébet.

Zsótér és főleg Šerban nem hisz ebben a békében.

Richmond egyik rendezésben sem jelenik meg. Akivel valóban új korszak kezdődhetne,

nincs sehol. Zsótérnál a záró monológ sem hangzik el, Šerbannál Erzsébet mondja el. Edward királynak az előadás elején elhangzó, a VI. Henrikből való szavai – „Házamban béke...” – igen hamar tévedésnek bizonyultak, sőt egy pillanatig sem voltak igazak. Ennyit az uralkodó realitásérzékéről. Az ő szavaival kezdődő kör most bezárul. „Így hozunk gyógyszert Anglia sebére – / Isten mond áment s élni kezd a béke.” Ezekben az előadásokban ez nem valószínű. És akkor sem oldódott volna meg semmi, ha a walesi herceg kerül a trónra: Edward gyerekei mind a két előadásban ütődöttek, majdhogynem gyengeelméjűek. Nincs kiút.

Richmondnál mint pozitív hősnél minden- esetre sokkal érdekesebb Richárd bűnhődése, ami viszont egyik előadásból sem hiányzik.

*

Richárd kezdettől tudja, hogy gazember, azaz ismeri azt az értékrendet, amihez képest az lesz, amivel szembe fordul, amiből oly tudatosan kilép. Vagy nem?

Itt megfontolandó, amit Csepeli György írt a Malacype előadásáról szóló kritikájában (*Mozgó Világ*, 2016.): „A herceg csak mondja, hogy gonosztevő akar lenni, valójában a hatalmat akarja, melyre nem illik sem a gonoszság, sem a jóság morális sémája.” Csepeli nemzetközi mércével is a legkiválóbb szociálpszichológusok egyike, aki ráadásul könyvet is írt *A hatalom anatómiája* címen (Kossuth, 2013), mi több, államtitkárként maga is részese volt a hatalomnak – e szerepvállalása nélkül saját bevallása szerint meg sem írta volna ezt a munkáját. Így folytatja: „A hatalomról Max Weber azt mondja, hogy az »legitim fizikai erőszak«, más szóval az ölés joga. Aki a mindennapi életben öl (vagy ölet), az kilép az élet rendjéből, bűnt követ el és elveszíti jogát az életre. Nem így a szuverén uralkodó, aki ölhet és ölethet, hiszen mint Carl Schmitt mondja, ő kívül áll a renden, bár mégis hozzá tartozik, hiszen ő dönti el, ki a rend fenntartásához feltétlenül szükséges barát és ki a rendet fenyegető ellenség. A hatalom a büntetlen bűnösség helyzete, mely leküzdhetetlen vonzerőt jelent azokra, akik én-je nem képes vagy nem tudja magára venni a rend jármát, s maguk akarják a rendet a maguk képére formálni. Van, akinek ez sikerül, van, akinek ez nem. Shakespeare esettanulmánya egy sikertelen kísérletről szól.”

Csepeli Györggyel elképesztő tudása miatt nehéz vitatkozni, de kénytelen vagyok, mert nem értek egyet vele. (Igaz, sosem voltam államtitkár.) Richárd valóban a hatalmat akarja, de nem csupán mondja, hogy gonosztevő lesz: annyira akarja a hatalmat, hogy gonosztevővé válni is hajlandó érte, hisz máshogy nem juthat a birtokába. Ezt rögtön elárulja a nézőknek az elején – s nekünk miért

hazudna? A bizalmasai vagyunk. Fontosabb kérdés, hogy a hatalomra valóban nem illik-e gonoszság és jóság „morális sémája”, a szuverén uralkodó valóban „kívül áll”-e a renden, kívül áll-e attól, hogy ő így gondolja, mert nem akarja magára venni a rend jármát. (S persze: milyen renden áll kívül, honnan való ez a rend?...) Nekem úgy tűnik, nem, azaz egy közösség szabályai elvileg mindenkire vonatkoznak, s ha valaki nem vonatkoztatja őket magára, ahogy a XX. század szörnnyetegei nem vonatkoztatták, akkor azokat a közösség előbb-utóbb megbünteti.

Richárd megbűnhődik, s ezt mindkét előadás hangsúlyosan megmutatja. Álmában az általa megölték (a Radnótiban sajnálatosan zsákba bűjtött s kissé időtlenül mutató) szellemei megátkozzák („Ess kétségbe! Pusztulj!”), ráadásul azt is hallania kell, hogy Richmondot megáldják, s mint maga is mondja, kínozza – furcsa szó ez az ő szájából – a lelkiismeret. Tudja, hogy bűnöket követett el, elkövetésük pillanatában is tudta, hogy bűn az, amit tesz. A sorban az első Clarence börtönbe juttatása és meggyilkoltatása volt – mellékesen, szorgalmi feladatként még arra is ügyelt, hogy a súlyosan beteg Edward király azt higgye, az ő meggondolatlan parancsára ölték meg testvérét. (A parancs kiadását nem halljuk, csak azt, amit Edward akkor mond, amikor Richárd tudtára adja Clarence halálát: „Meghalt? De hisz a parancsot visszavontuk!” Az eszébe se jut, hogy mi történhetett valójában.)

Richárd rémálmából ébredve mondott szavai, amelyek teljes belső zavarra utalnak:

„Magamtól félek? Nincs itt senki más.

Én én vagyok, Richárd szereti Richárdot.

Tán gyilkos van itt? Nem. Dehogynem: én.

Hát futni! Magamtól? Van okom erre:

Különben bosszút állok. Magamon? Szeretem magamat. Miért? Talán A jóért, amit én tettem magammal? Nem, sajnos nem. Gyűlölöm magamat Minden elkövetett gaztettemért. Gazember vagyok. Nem, nem! Hazudok! Kérkedj, bolond! – Ne hízelegj, bolond! Néhány sor kimarad, én idézem őket: „Sok nyelve van lelkiismeretemnek És minden nyelve más mesét mesél, S gazembernek mond mindegyik mese.” Ezek viszont elhangzanak:

„Kétségbeesem. Senki sem szeret,

S ha meghalok, majd egy lélek se sajnál.”

Nemcsak a történelem köre zárul be, hanem lassan Richárd magánköre is. „...vajon szerethető volnék?” – kérdezte a legelején. Akkor is tudta, hogy nem szerethető, s dacosan nem is akarta, hogy szeressék. Itt mintha zavarná, hogy senki sem szereti, s tán zavarta eddig is. Gazember akart lenni – az lett. (Visszatér kétszer is a *gazember, villain* szó.) Mire ment vele? Vagy még ügyesebbnek kellett volna lennie?

Richárd nem látszik igazából megbánni a tetteit, s még utoljára össze is szedi magát, úgy indul a csatába. Amiben nem ő győz, bármennyire is küzd („Oly bátran szembezáll minden veszéllyel” – mondja az eredetiben áhitattal Catesby.) Ha győzne, nyilván ugyanúgy uralkodna tovább, ahogy eddig. Vagy még ügyebbül, ha ez lehetséges egyáltalán.

Kérdés lehet, mi okozza bukását. Kérdés lehet az is, de nem a drámán belül, megbukna-e, ha Richmond nem lépne hadba ellene. Ha teljesítette volna Buckingham apró kérését, s így az nem áll át Richmondhoz. Csepeli György a Ferenczi Borbála készítette, *Sors-húzó* című beszélgetőkönyvben (Kossuth,

Márkus Sándor – III. Richárd, Maladype Színház (fotó: Németh Mónika)

2018) saját politikusi pályafutásáról szólva is felidézti Richárd alakját. Arról beszél, hogy azoktól, akik különböző hibákra figyelmeztetik, a hatalom birtokosa elhidegül, megszabadul. „Akik meg nem adnak visszajelzést, azok meg, ugye, az udvar tagjai: a talpnyalók, akik tőled függnek. Ők nyilván nem fogják megmondani, hogy ezt rosszul csinálod. A tükör eltűnik, és kialakul benned egy olyan kép, ami III. Richárd pusztulását okozta: nincs, aki megmondja, hogy kész, eddig és ne tovább.” Azaz, talán, nem lehet mindent megtenni büntetlenül, ha sokáig, olykor nagyon sokáig úgy tűnik is.

Az újabb kérdés az, hogy meddig uralkodhatna. A drámán belül erre sincs válasz, ahogy az sem derül ki igazán, Richmond miért hallgat az őt felbízható szökött angolokra, miért száll tengerre, a zsarnokságnak akar-e véget vetni, király akar-e lenni, vagy a zsarnokságnak véget vetve király akar lenni, s ha az lesz, nem válik-e zsarnokká. A dráma sugallata az, hogy jó királyként fog uralkodni. A két előadásban nincs feloldás.

Akárhogy is: a XXI. század elején biztos tudásunk lehet arról, hogy York – vagy épp Lancaster – napsütése ritkán és rövid időre változtatja tündöklő nyárrá rosszkedvünk oly tartós telét.

Kádás József – III. Richárd, Maladype Színház (fotó: Németh Mónika)

Alföldi Róbert és Sodró Eliza a *III. Richard* Radnóti színházi előadásában
(fotó: Dömölky Dániel)

